

Латын әліпбиі мен емле ережелері

1996 жылдан бастап қазақ тілінің жаңа (латын) әліпбиге көшу мәселесі қозғалып келеді. Елбасы Н.Назарбаев алғаш рет бұл туралы 1996 жылы Қазақстан Халықтар ассамблеясының III сессиясында «Латын қарпіне көшудің өзі қазақ тілін басқа этностар өкілдерінің игеруіне, Қазақстанның әлемдік ақпарат кеңістігіне, технологиялық тұрғыдан бейнелеуге, сондай-ақ түркі тілді дүниемен мәдени тұрғыдан бірігуіне неғұрлым тиімді көмек көрсетер еді», – деген болатын. Ал 2006 жылы «Бір кездерде туындаған латынға көшу мәселесіне қайта оралуымыз қажет. Бүгінгі күні коммуникативтік кеңістікте латын графикасы басымдылық танытып отыр» дей келе, осы мәселенің ғылыми жағын зерттеу туралы нақты тапсырма берді. 2013 жылы Қазақстан-2050» стратегиясында латын тіліне 2025 жылы толық көшетініміз туралы кесімді сөз айтылды.

Әліпби ауыстырудан ұтатынымыз – ең біріншіден, қазақ тілі емлесінің таза тіл (қазақи) жазылым нормасын қалыпқа келтіреміз. Одан басқа да пайдасы айтылып та жүр. Алдағы уақытта тек осы күнге дейін емлелік ережелерге карама-қайшылық тудырған әрі қазақ тілінің типологиялық болмысына сәйкес келе бермейтін кейбір сөздердің жазылуы мен құрылымдық түрленуінде болатын қателіктерді түзету мәселесі тұрғысында жұмыс жүріп жатыр.

Қазақ жазуының тарихына үңілсек, расында да Ахмет Байтұрсынұлының ұсынған жазу нормасы қазақтың табиғи сөйлеу болмысын танытатын үлгі болатын. Кейін кирилл әліпбиіне көшу салдарынан бір сөздің бойында бір таңбаның бірнеше қайталануын қысқарту мақсатында, тағы да басқа ықпалдардың әсерінен жазылым мен айтылым арасында үлкен алшақтық туындап, қалай жазылса, солай айтатын келешек ұрпақтың сөйлеу нормасы бұзыла бастады. Қазақ жазуындағы бұл өзгерістер 1940 жылдары латыннан кирилл әліпбиіне ауысу кезеңінде пайда болды. Ал 1929-1940 жылдардағы латын әліпбиінде А.Байтұрсынұлының жазу үлгісі сақталған еді. Сондықтан қазақ тілі үшін латын әліпбиіне көшу қорқыныш тудырмайды. Себебі ондай тәжірибеден бұрын өткен. Сондай-ақ көптеген ақын-жазушыларымыздың (М.Әуезовтен бастап) таңдамалы шығармалары латын қарпіне жазылған нұсқалары сақталған. Жазылуы қиындық тудырған жағдайда сол еңбектердің нұсқаларына сүйеніп, түрлі үлгілерін эксперименттеп салыстыруға толық мүмкіндік бар. Сондай-ақ қазақ тілі емлесінің негізгі ережелері де 1929 жылдары осы латын қарпіне көшу қарсаңында басталған. Сол кезеңдегі тілтанушы ғалымдар 1940 жылға дейін

латын қарпіндегі қазақ тілі емлесінің негізін қалап, 1941 жылы алғашқы емле сөздігін құрастырды. Ендігі кезекте осы емле ережелерінің артықшылығын пайдаланып, кемшілігін талдап, жаңа әліпбиге негізделген емле нормасын жазуға пайдалануға болады.

1939-1940 жылдары қазақ жазуын орыс алфавитінің негізінде көшірумен байланысты қазақ тілінің емлесі де өзгертілді. Латын алфавитіне байланысты жасалған соңғы 1938 жылғы ережеге бірсыпыра өзгерістер қосылды. Осы өзгерістердің дұрыс орфографиялық нормасын енгізу науқанына білек сыбана кіріскен ғалымдар М.Балақаев, С.Аманжолов және Н.Сауранбаевтар болды. Олардың түсінігінде, ертеректегі қатені соңғы кезде түзеу айып емес, қайта керекті іс деп танылды. Осы кезеңде даудың тудырған мәселелер сөз басындағы, сөз ортасындағы ый, ій жөнінде болатын. Бұл орфографиялық өзгерістерді 1947 жылы С.Аманжолов былай түсіндірген: «Қазақ тілінің емлесі негізінде сөздің естілуіне қарай жасалған. Бұл құрғақ сөз емес, принцип, жол. Сондықтан «ый» естілген жерде жазбасқа болмайды. Өйткені оның мағынамен тығыз байланысты екенін ескеру керек болды. Мысалы, сый (*подарок*), си (*мочиться*); тый (*запретить*); ти (*трогать, попадать*); мый (*мозг*), ми (*трясина*).

Бұл сөздер үшін ереже алмай-ақ, ескерту беріп кетсе де болар еді, барлық болып жатқан туынды сөздерде де «ый» айқын естілетінін байқаған соң, оларды «и»-мен беру қолайсыз болды. Мысалы, оқы(й), тасы(й), қабы(й), сылы(й), жылы(й), т.б.

Ереже шығару үшін бұлар да аздық етер деп едік, сөз ішінде «ый»-лардың естілуін көрмеске, есептеспеске болмады. Мысалы, қыйын, сыйын, қыйсын, қыйқым, сыйқым, сыйық, тыйын. Кейбір тіл мамандары; Жоғарыдағыдай «ый» естілген жердің бәріне «и» жазсақ болмай ма, иман, Иса, иық сияқты сөздерде «ы»-сыз-ақ жазамыз ғой дейді. Мұны айтушы жолдастар, біріншіден, мағына мен форманы шатастырған. Екіншіден, мұнымен байланысты сөздегі «и» әрпінің жуан я жіңішкелігі онан кейінгі әріпке қарай ажыратылады деген ереже шығаруымызға тура келеді. Бұл баяғы дәйекшені елестетеді. Сөз басындағы «и» ешбір сөз қалпына, формасына, мағынасына нұқсан келтірмейтіндіктен алынған, ал соған қарап сөз ортасындағы, аяғындағы «ы»-ларды «и»-мен берейік деу – емле ережесін қиындату, қазақ сөзінің табиғатын, жаратылысын білмеу, я біле тұрса да ескермеу болып табылады».

Демек ғалым бұрынғы орфографиялық норманы түбегейлі өзгертпей, кейбір сөз ортасындағы «ый»-дың мағына білдіруші фонемалық қызметін жоймай жазуды алға тартты.

Ал Н.Сауранбаев 1950 жылы орфографиялық емле өзгерістерінің барлығына жеке пікірін білдіре отырып, олар жай өзгертулер емес, өмірден туған жаңалықтар, заңды жөндеулер деп таныды. Ғалым: «Қосақты ы мен и орнына бір ғана жалаң и қолдану оғай әрі тиімді, жинақты сияқты. Жуанына да, жіңішкесіне де и жазудан сөздің мағынасы бұзылмайды, қайта ый

жазылатын сөздердің жазылуы бірыңғайланып жеңілденеді. Мәселен, ыйық, қый, сыйыр» сияқты сөздерді шұбалаңдатпай иық, қи, сиыр, қия деп анық, ықшамдап жазуға болмай ма? Бір дыбысты қос әріппен таңбалау дұрыс есе деп отырып, өзіміздің оған баруымыз бірізділік болмайды» деген өзіндік пікірін білдіреді. Байқап қарасақ, Н.Сауранбаев модель бірізділігін, ықшамдау принципін ұстанған. Ал С.Аманжолов ұлттық тілге тән айтылым нормасын сақтау, омонимдерді көбейтпей, екі түрлі ұғымды бір сөзбен емес, фонема арқылы ажыратып, екі сөз ретінде жазу (мый – ми) қағидасын ұстанады.

Қазақ тілінің емлесін құрастырушылардың бірі М.Балақаев өз пікірін былайша білдіреді: «Орфография жалпыға ортақ, оның ережелері бір ізге түсіп, әбден қалыптаспайынша, жалпыхалықтық тіл нормасын жасау, әдебиет тілінің еркін дамып, қалыптаса беру процесін тездету, жалпыға ортақ орфографиялық норма жасау, мектептерде тіл сабағын оқытуды дұрыс жолға қою мүмкін емес».

Қорыта келгенде, қазақ тілі емлесі мен әліпбиінің тарихына терең үңілетін болсақ, ереженің өзгеруі тілдің ұлттық болмысын тұрақты сақтап қалу үшін емес, қоғам талабына қарай бейімделу уәжі басым тұратынын байқаймыз. Қазіргі таңда латын негізді қазақ әліпбиі бойынша емле жасауда қазақтың табиғатына тән сөйлеу ерекшелігіне сүйене отырып, бірқатар сөздердің жазылуын «Ахмет Байтұрсынұлыша» таңбалауды қайта енгізу керек деген пікірлер өз ұсыныстарын жариялауда. Бұдан да басқа ескеретін жәйттер көп. Бүгінгі күні қоғамда емле ережелеріне бағынбаудан туындайтын жағдайлар дұрыс жазудың бірізділік қалпын сақтай алмай отыр.

Демек емле ережелеріне қатысты мәселелерді жиі талқылап, жұртшылыққа насихаттап отыруымыз керек.